

Літом 1895 року проїжджав я залізницею з Будапешта до Галичини. Жара стояла страшенна. Крізь вітворені вікна вагона так і сипався вугляний пил від машини і запирав дух. Ми поспускали стори в купе і їхали мовчки, від часу до часу промочуючи пересохле горло кількома краплями огидного фабричного вина, котре ми на двірці в Будапешті купили за правдиве угорське.

Не дуже далеко від Будапешта до нашого купе (се було купе другої класи) ввійшли два нові пасажири. Один був старший пан, високий, статний, з замашистими шпаковатими вусами і коротко обстриженою, зовсім уже сивою чуприною; проте лице його горіло ще здоровими рум'янцями, а на губах, рум'яних та м'яснистих, знати було неvigаслу фізичну силу і енергічну змисловість. Ті самі прикмети чути було і в його голосі — дзвінкім та сильнім, котрого він, очевидно, не привик був притишувати. З усеї зверхньої подоби, з одежі, ніби простої, а все-таки добірної та гарно шитої, видно було, що се заможний сільський дідич із якогось дальшого комітату. Його товариш був молодий, може, 16літній хлопець, шатен, дуже красивий з лиця, того типу з широкими простолінійними рисами, що у дітей віщує високий ріст, сильний розріст костей і загалом показну зверхню подобу. І молодий хлопець, хоть у нього вус ледве що почав засіватися, був уже ростом мало що менший від старшого пана, в котрім зі схожості рисів зараз можна було пізнати його батька. Очевидно, молодий хлопець був гімназист, що по скінченні курсу пару день пробув десь у знайомих близько Будапешта, а тепер разом з батьком їхав у рідне село, щоби на повній свободі покористуватися вакаційним часом. Се й справді так було,— ми швидко довідалися про се з розмови з обома подорожніми.

Старший пан був дуже живої вдачі, любив говорити, оповідати, жартувати. Поки поїзд стояв на стації, він щохвилі вибігав, то говорив полукричачи до когось крізь вікно вагона, то балакав щось до кондуктора тою мовою, в котрій кожда десята фраза пригадувала мені поламане наше:

— Едь Федь, та не тедь!

А коли поїзд рушив, пан розсівся вигідно в купе, занявши враз зі своїм сином цілу лавку — правда, нас в купе було всього п'ятьох: я, мій товариш-русин і ще якийсь німчик-комівояжер — і розпочав розмову. Зразу пробував по-мадярськи, та, переконавшись, що ніхто з нас, крім нього і його сина, не вміє сеї мови, зачав говорити по-німецьки. Говорив невгаваючи, без поспіху, досить плавно, певним себе і добродушно-протекціональним тоном, поводився з нами дуже чемно, та видно було, що, не розкусивши гаразд, хто ми і якої народності, вдавав перед нами джентльмена на всякий випадок. Ми довідалися від нього, що він потомок старої шляхти угорської, що має значну маєтність десь коло Ніредьгази, що перед кількома роками повдовів і має тільки сього одного сина, що сей син скінчив власне шостий клас гімназійний, відзначається феноменальними способностями і батько бажав би запевнити йому блискучу будучину і т. д. Коли батько почав дуже хвалити способності свого сина, хлопець почервонів, як рожа, і промовив по-німецьки:

— Але ж, татку, псуєш мене! Як можна таке говорити, коли я сам ліпше знаю, що я зовсім не така мудра голова.

— Мовчи, мовчи! Тебе не питають! — добродушно-строго промовив батько. Очі його світилися, видно було, що дуже любив сього хлопця, котрий з лиця, як казав, пригадував йому зовсім його покійну жінку.

Почувши, що сей пан — буду називати його пан З. — живе недалеко Ніредьгази, ми якось мимоволі згадали про голосний тамошній процес задля тісса-еслярського вбійства.

— Ах, не згадуйте про сей огидний процес,— скрикнув пан З. тоном патріотичного обурення. — Ритуальне вбійство! Бійтеся бога! Навіть вірити не хочеться, щоби в цивілізованій Угорщині в XIX віці було можливе щось таке! Се дійсна пляма на нашій історії. Нині щось подібне не могло

би статися. Сміло скажу, нема нині в Угорщині чоловіка, котрий би повірив такій байці, як ритуальне вбійство.

— Угорщина поступає наперед,— сентенціонально промовив комівояжер.

— О, ми поступаємо наперед! Прошу тільки пригадати, в яких то річах ми в остатніх часах випередили всю Європу! Стрефовий тариф на залізницях — се ж здобуток цивілізаційний, не правда? І що ж? Ще німці дебатували, чи се можливе діло, а ми взяли запровадили і відразу рішили справу. А наші конфесійні закони! Наші цивільні шлюби!.. Панове, се справа дуже важна! Принципіально важна!

— Для мене ще важніше принципіально, — промовив я,— знати, чи сей поступ доторкається тільки вершків нації, чи обхоплює всі її верстви, аж до споду?

— Всі, всі! — з запалом і не надумуючися скрикнув патріот. — І неможливо інакше. Подумайте, по наших пустах паровий плуг свище. Се ж революція соціальна... мирна, розуміється, мирна!

— Мирна або й не мирна! — втрутив я. — За паровим плугом потяглися й бунти альфельдських рільних робітників. І власне вони спонукали мене до сього питання, бо, признаюся пану, в тих бунтах видно було дуже мало культурності, а багато примітивної дикості.

— Ні, ні, ні! Хибно вас інформовано! — кричав патріот, мало що не затуляючи собі вуха. — Мало культурності в угорських робітників! То хіба ті приблуди, словаки та руснаки, — се справді дич. Але угорські робітники! Господи! Я не соціаліст і не симпатизую з ніякими соціальними теоріями, але, дивлячися на наші робітницькі організації, слухаючи диспут в робітницьких товариствах, я радуюся, мов дитина. Радуюся не чим, а поступом, розвоєм, почуттям зростаючої сили мадярської нації. І не я один! Знаєте, між мадярською шляхтою в тім згляді нема

консерватистів. Хто мадярський патріот, той мусить бути поступовцем. Не знаю краю, де би хвиля прогресу так сильно і так нагло захопила цілий народ, як в Угорщині.

Пан З. був би, певно, довго ще співав похвальні пісні угорському поступові, та поїзд зупинився. Ми були на стації Мішкольці, де поїзд стоїть 15 минут. Треба було висісти і покріпитися чимсь, то й розмова перервалася на хвилю. Та, висідаючи з вагона разом з паном З., ми побачили на стежці за двірцем купу людей, згорблених, з клунками на плечах, в коротких не то плащах, не то чугах з білого, примітивно тканого овечого сукна і в повстяних капелюхах. Вони спочивали на траві і закусували чорним, як земля, хлібом, лицями обернені до поїзда. Між ними були й жінки, і дівчата, та не чути було веселого гомону, ані сміху, ані пісень. Ціла група робила вражіння якихось полудиких кочовиків, що попали в цивілізований край, де все для них чуже, все страшне і несамовите, все грозить їм загладою. Я добре знав, що се за люди, та вдавав із себе наївного і запитав пана З.:

— А се що таке?

— Се? — протягнув пан З., поправляючи цвікера на носі і нібито пильно придивляючися групі. — А, се наші готтентоти. Се ті руснаки, про котрих я вам згадував.

— Невольники? — запитав я найсерйозніше в світі.

— Невольники! — аж скрикнув патріот. — Що ж се ви думаєте, що в Угорщині ще існує невольництво?

— Ну, але їх вигляд, їх прибиті та застрашені фігури... — звинявся я.

— То некультурність, одна некультурність і нічого більше!

— Значить, вони вольні горожани...

— Але ж розуміється!

— Вольної угорської держави,— цідив я далі з притиском на кождім слові.

Пан З. почув шпильку.

— Ту, так. Тільки, бачите, тут одна річ, один гак... Ну, та ми ще поговоримо про се.

Ми були при буфеті. Почалася горлова справа, і поступ Угорщини міг тим часом спокійно йти собі далі. Покріпившись, ми вийшли на перон. До всідання було ще кілька мінут часу, то я хотів ближче придивитися групі своїх земляків, котрих пан З. ласкаво зволив назвати готтентотами. Та, на моє диво, їх уже не було на їх недавнім кочовищі. Куди вони пішли і чому не всідали на поїзд, на котрий, мабуть, чекали? Я не довго мусив оглядатися, щоб їх побачити. Здовж лінії поїзда полем тяглася вузенька та добре втоптана стежка, що вела не до міста, не в село, а геть кудись, далеко-далеко і разом з лінією залізної дороги губилася в просторі. Отсею стежкою повзли мої земляки одно за одним, згорблені та прикурені пилом, повзли звільна, мов довга сіра гусільниця по зеленій басаманистій хусті, повзли під сонячною спекою, несучи свої вбогі клунки. Натуживши трохи зір, я побачив геть-геть перед ними ще одну таку компанію, а з противного боку також стежкою попри лінію залізниці надходила ще одна компанія. Знайшовши одного залізничного слугу, що на мої запитання в різних людських мовах не відповідав стереотиповим мадярським "немтудом", а, відійшовши трохи набік і озираючися, з острахом говорив зо мною по-словацьки, я дізнався від нього, що таких компаній руських гірняків день удень переходять десятки, що всі вони йдуть пішки попри лінію залізниці зі своїх гір аж до Банату, йдуть о сухім хлібі по тижневі, спішають на заробок, на жнива. Залізниці, видно, не мають чим платити, то йдуть, а щоби трафити до Банату, держаться лінії залізної дороги.

Я хотів було відшукати пана З., щоби поділитися з ним сими відомостями про угорських готтентотів і про розширення цивілізації у всіх верствах угорської людності, коли, втім, роздалося друге дзвонення, а рівночасно на пероні зчинився якийсь галас, шум, крик, мов у коршмі. Я поспішив туди і побачив, як порт'є держав за ковнір старого, сивобородого і пейсатого жида і силкувався втягти його до будинку стаційного, а жид руками й ногами боронився, тріпався, вайкав і кричав, мов мала дитина. Порт'є булькотів щось грізно по-мадярськи, жид відповідав своїм жаргоном, публіка тислася довкола, одні балакали, другі кричали, треті сміялися. Не розуміючи мадярської мови, я стояв мов на турецькій казанні і не знав, о що ходить, коли, втім, об'їк порт'є і старого жида мов із землі виросла могуча стать пана З. Він щось остро сказав до порт'є, і сей зараз пустив жида; потім пан З. обернувся до жида і щось сказав до нього по-мадярськи, та сей тільки головою захитав і з виразом розпуки провів рукою по горлу, немовляв: "Ріжте мене, а не розумію".

— Куди, їдете, старий? — запитав пан З. по-німецьки.

— До Кіш Сольви, пане графе, до Кіш Сольви! — залебедів жид. — Мушу там бути нині, син мені слабкий, пише, щоб конче приїхав.

— Мусите бути, а не маєте грошей на дорогу? — питає пан З.

— Як не маю? — скрикнув жид. — Маю на половину третьої класи.

— Сього мало.

— Як то мало? Я бідний жид, відки я можу платити більше? Гляньте, пане графе, у мене є свідоцтво вбожества, тут у Мішкольці виставлене від жидівської громади. Мені казали, що з таким свідоцтвом мене приймуть на півціні.

— Колись приймали, а тепер ні,— мовив пан З.

— Як то ні? Gott gerechter!* Чому ні? Адже я тепер ще бідніший, ніж давніше був. А в Кіш Сольві я конче мушу бути! Ай вай, ай вай!

— Мої панство, складка на сього бідного чоловіка! — крикнув пан З. і зняв капелюх. Пора була коротка, треба було сідати. Кільканадцять пасажирів другої класи кинуло по 10, по 20 центів, пан З. додав ще дещо від себе і висипав гроші в жменю порт'є, наказавши йому щось по-мадярськи. А сам узяв жида за руку і попровадив його з собою до вагона.

— Ну, що зо мною буде? — запитував жид, опираючися, немов не вірячи тому, що сталося на його очах.

— Ходи, ходи зо мною! — мовив пан З., тягнучи його з собою.

— Але у мене білета нема! — сперечався жид.

— Зараз буде білет! Ходи, не бійся!

— Але ж се друга класа? — кричав з перестрахом жид. — Чого я піду до другої класи?

— Ходи зо мною, ходи! — добродушно підганяв його пан З. і силоміць втягнув його за собою до нашого вагона і до того самого купе, де ми сиділи. Жид увійшов трохи заклопотаний, несучи під пахою якийсь брудний та смердючий мішок, котрий хотів покласти під софку, та, переконавшись, що не можна, пробував покласти в кут на софку, та зараз же зміркував, що й там не можна, і з трудом, при допомозі панича З., вгородив його на полицку над своєю головою. Не знаю, чи від нього самого, чи від пакунка, купе зараз наповнилося тим властивим "расовим" запахом, так добре знайомим кожному, хто хоч раз в житті їхав третьою класою галицької залізниці в нешабасовий день.

Пан З., здавалось, не чув сього всього. Він був дуже рад, уважав старого жида за свого спеціального гостя, тож заскакував коло нього,

старався посадити його вигідно, а опісля усів сам коло нього, та так, щоб не доторкатися до його засмальцьованого лапсердака, і почав розпитувати його про сина, про жінку, про других дітей, про його заняття, про зарібки — і усе з такою цікавістю, немовби бажав одержати від старого бог зна які важні відомості. А з відповідей старого показалося, що жид був собі звичайний жид, держав коршму у Верецьких, доховався там цілої купи дітей та, оженивши наймолодшого сина до Скотарського, покинув коршму і в спілці зі своїм остатнім сватом узявся торгувати льоном, прядивом та хлопськими полотнами. Отсей торг запровадив його чогось до Мішкольця, де він пробув кілька неділь, та отсе вертає додому, бо, кажуть, син слабкий. Пан З. з великим заняттям розпитував про того сина, просив старого, щоб описав його вигляд, щоб порівняв його з його власним сином, котрого представив жидові по всій формі. Аж коли таким способом вичерпався запас розмови, тим більше, що старий жид, не при звичаєний до того, щоб пани так з ним розмовляли, відповідав якось нерадо, путався і зупинявся та позирав на пана З. спідлоба, немов не знаючи, чи він на правду такий добрий, чи тільки кпить з нього,— пан З., обертаючися до нас, сказав:

— Люблю, страх люблю таких людей!

— Що ж в них так дуже любого? — запитав я.

— Їх расовість! Гляньте на сього старого! Адже ж се, так сказати, екземпляр! Скажіть, чи не так мусили виглядати ті жиди, що перед двома тисячами літ молилися в Соломоновім храмі?

— Певно, що не так. Я би сказав: хіба так мусили виглядати жиди в середньовікових геттах.

— А хоч би! А хоч би! Хіба ж се також не є частина історії?

— Певно, що так. Але отсей екземпляр, як ви кажете, се ж не з музею екземпляр. Се, певно, також буде угорський горожанин!

— Розумію, розумію, о що вам ходить! — живо підхопив пан З. — Ваша правда, є дещо нашої вини, що при величезнім поступі Угорщини на кождім полі у нас не перевелися ще й такі горожани, як отсей, і такі, як он ті! — І він показав рукою на нову купу русинів, що звільна, змученими кроками тяглися стежкою обік залізниці на полудне.

— Особливо сим,— він показав на жида,— ми не раз робили кривду, та тепер пора перестати. Тепер ми їх признали нашими братами, рівними собі, і побачите, що швидко ми будемо мати з них... А!

Мимовільний окрик, який вирвався з його грудей, перервав його віщу промову. Він обернувся до жида. Сей, бачачи, що пан відвернув від нього свою увагу, почувся трохи свобіднішим і за найліпший вихід із сеї ситуації признав закурити люльку. Він видобув із свого мішка велику дерев'яну орендарську люльку в мосяжній окові, витягнув великий засмальцьований капшук і, наклавши до люльки якогось чорного тютюну, закурив. Власне запах сього тютюну, котрого пан З. страшенно не любив, витиснув із його горла такий окрик і змусив його перервати розмову.

— Ах, ви курите? — любісінько всміхаючись, обернувся він до жида. — Прошу закурити отсе!

І він з бокової кишені виняв срібний портсигар і подав жидові сигаро.

— A fejner Cuba! — промовив жид, оглянувши сигаро оком знавця. — Danke, Herr Graf!*

І, преспокійно ховаючи панське сигаро до кишені, сказав:

— Завезу се мойому синові.

— Але закуріть собі й ви! — благав пан З. — Ось вам іще одно. Я дуже хочу, щоб ви закурили собі моє сигаро.

— Danke, Herr Graf, — повторив жид, ховаючи й друге сигаро до кишені. — Куди вже мені, старому! Я вже от хіба свою люлечку...

І він спокійнісінько почав пакати люльку, пускаючи з неї клуби синявого гризького диму просто в лице пана З. Сей стояв якийсь час ні в сих ні в тих, душачись від диму та гризучи вус, а далі так само спокійно вирвав жидові люльку з зубів і кинув її через вікно вагона. Жид аж скрикнув зо страху; його стереотипове "ай вай" само собою вирвалося йому з горла. Та, бачачи, що се його добродій дозволив собі з ним так зажартувати, він засміявся якось крізь сльози і пролепотів, очевидно не розуміючи добре, що сталося:

— Herr Graf! Я старий чоловік... Бідний чоловік... Я з паном графом не можу сперечатися... Люлька коштувала мені два ринські... три ринські, на мою душу, три ринські!

Пан З., всміхаючися, виняв три ринські і дав їх жидові, котрий, урадований таким несподіваним щастям, конче силувався поцілувати його в руку, а коли пан З. до сього не допустив, він несподівано вхопив руку панича і поцілував її.

— Herr Graf! Позвольте! — лебедів він. — Sie sind a feiner Mann, a edler Mann!* Ви не хочете кривди старого жида.

— А на другий раз, коли тобі дають сигаро і кажуть курити, то кури,— не то добродушно, не то люто промовив пан З. — Властиво тебе самого треба було так викинути, як твою люльку, розумієш?

Жид аж тепер зрозумів, що поступок пана графа не був простим дитинячим жартом, що пан був лютий і тільки здержував себе при чужих людях. Зрозумівши се, жид аж затрусився, поблід мов полотно, хотів, мабуть, ще щось говорити, та в горлі його не стало голосу, а тільки посинілі губи рушалися та звільна потрясалася сива, згори пожовкла від тютюнового диму борода. Він сів у куточку купе, скулився якось удвоє і

зовсім замовк. Ще якийсь час він заляканими очима водив по купе, але той вимушений спокій, жара і сперте повітря, мірний рух вагона і туркіт коліс швидко вколисали його до сну. Він кілька разів кицнув головою наперед, а далі заснув, зовсім відкинувши голову на бокову подушку софки. Пан З. не звертав уже на нього уваги, тільки панич, побачивши старого в такій незвичайній позі, швидко видобув оловець і невеличку рисункову мапку і почав відрисовувати його голову з наставленою догори бородою і витягнуною, мов під заріз, шиєю. Пан З. тим часом провадив далі розмову.

— Расовий чоловік, нема що казати,— говорив він, киваючи головою в сторону жида. — Чудово проявляється вся вдача його раси в кождім його поступку, в кождім слові. Та що з того? Ся раса пережила вже своє. То стара, зужита, проржавіла раса... Є в ній зароди цивілізаційні, та нема того розмаху, тої сили росту, що в нашій, мадярській. А се найважніше. Широкий розмах, енергія! Прошу поглянути на он тих дикарів. — Поперед вікна вагона знов мигнула компанія русинів, мов ключ сірих журавлів у лету на південь. — Тут один позирк вистарчить, щоби зрозуміти, що се знов інша раса, дика, неспосібна до цивілізації, вимираюча, мов американські індіани при зближенні європейців. До тих руснаків ніякий поступ не доходить, їх ніякий розвій не доторкається, над ними страчена всяка культурна робота. Вони мусять вигинути, та й годі.

Він сказав се так рішуче, безапеляційно, що я й не думав сперечатися з ним. Він мусив се знати, а я не знав.

— Я не знаю,— говорив далі пан З. з добродушно-погордливим усміхом,— там, за Карпатами, говорять і думають, що ми мадяризуємо руснаків. Се не брехня, се дурниця! Мадяризувати — се значило би асимілювати їх, мішатися з ними. Господи, та се ж був би найтяжчий злочин, поповнений на мадярській нації, на чистоті її раси. Мішатися з тим безхарактерним, індолентним, некультурним народом — се ж підкопування нашої власної будучини. Хіба найтяжчий ворог мадярської нації міг би зробити щось такого. Ні, пане, ми не думаємо їх мадяризувати. Ми поклали їх на етаті вимирання. Наша цивілізація

обставила їх кордоном, котрий раз у раз стіснюється, поки саме їх існування не стане історичним спомином. Руснацькі комітати — се наша "Індіен резерवेशен"*, і вона так само з кожним роком зменшується, як і в Америці.

— А піонери цивілізації, ті, що стіснюють кордон, се отті! — сказав я, і собі ж кивком голови показуючи на сплячого жида, що почав проразливо хропіти.

— Хто там стіснює, той стіснює, — здвигнувши плечима, мовив пан З. — Вони нікому не можуть опертися. Чим швидше вигинуть, тим швидше Угорщина буде могла йти наперед.

— Дивна річ,— вмішався до розмови комівояжер. — Здається, і у них чиста раса, а проте...

— Де там чиста раса! — аж скрикнув пан З. — То-то власне, що не чиста! То мішанина з самих найнужденніших рас, із слов'ян, румунів, циганів і мара знає з чого. Чиста, раса, пане, в крові грає, як у расового коня. Ех, побачити б вам мого Яноша! Отсе расовий маляр! Чудо не чоловік. Проживеш день в його товаристві, глядиш на нього збоку, то попросту так тебе щось підносить, душа в тобі росте, кріпшає віра в велику будущину нації, що може видавати такі одиниці.

Пан З. довго ще і красномовно величав свого Яноша, обертаючися то до мого мовчазливого товариша, то до німця-комівояжера, що за кожним його словом аж скрикував, дивуючись, та раз по раз висказував бажання пізнати ближче такого чудового чоловіка. Я тим часом присівся до панича, котрий з встидливим, мов у панночки, усміхом показав мені свій рисунок, а коли я похвалив його, розпочав зо мною півголосом розмову про свого татка, котрого дуже любив, про помершу маму, про котру досі не міг згадати без сліз, про своє село, про вакаційні приємності. Говорив попросту, щиро; з його слів, як і з лица, виднілася чиста, не зіпсована ще душа, віяло щось таке добре та симпатичне, що я

мимоволі стиснув горячо його руку, коли він, визираючи крізь вікно і побачивши нову громадку вандруючих русинів, зітхнув і півголосом промовив:

— Бідні люди! А як тяжко вони борються за своє життя. Добре то таткові, їдучи другою класою, засуджувати їх на вимирання. Але як-то діється їм, коли вони отак у спеку йдуть пішки десятки миль, а поперед їх очима мигає і гуркотить поїзд за поїздом!

Я витріщив очі і видивився на молодого хлопця, та він, стискаючи мою руку не менше щиро, як я стиснув його, промовив:

— Не дивуйтеся, що таке говорю. Я дещо думав і читав. У нас у гімназії є кружок троха вільнодумніших хлопців. Ми сходимося, читаємо, дебатуємо. Та, знаєте, ми мусимо з тим критися, не так перед професорами, як перед нашими товаришами. Більшість нашої молодечі, особливо з заможніших верстов, се така гниль, така гниль!..

Очі хлопця наливалися блиском при тих словах, лице рум'яніло. Я готов був цілувати його. Та, проте, я звернув розмову на іншу тему.

— Скажіть мені, хто се такий той Янош, котрого ваш татко так горячо вихваляє?

— Ах, се татків лакей,— промовив панич.— Татко дуже його любить, у всім йому вірить, але я якось не можу до нього прив'язатися. Признатися вам, навіть боюсь його. Такий у нього якийсь вид, мов у тої кусливої собаки, що лащиться, на животі повзає, але так і чуєш, що вона може загарчати і кинутись на тебе.

Я не буду повторяти всіх розмов, які йшли в купе, поки ми їхали. Вже геть вечоріло. Спорість поїзда зовсім якось не відповідала тим пересадним словам про надзвичайний прогрес Угорщини, якими раз у раз захлипувався пан З. Хоч се був поїзд особовий, одначе він повз якось

так мляво по безмірних рівнісінських рівнинах, на маленьких стаціях стояв не раз так довго, що не встид би й нашим варварським галицьким локалькам. З паном З. нам треба було їхати до Саторалія-Уйгелі, а відси він пересідав на Альфельдську залізницю, що йде до Ніредьгази, а не доїздячи до сього міста, мав висісти на одній невеличкій стації і тільки журився, що воно буде, як на стації не буде де підночувати. Місточко від стації далеко, фіакрів нема, а його власні коні, певно, не виїдуть, бо, виїжджаючи з дому, він не сказав, коли верне. Правда, сьогодні він вислав телеграму, та з малої стації ледве щоб вислали її на час до його села; певнісінько, телеграма прийде рівночасно з ним самим або й ще пізніше.

Загалом під ніч пан З. робився якийсь неспокійний, мов чогось ждав або чого лякався. На кожній стації він вибігав на платформу вагона або, коли був час, то біг і до двірця. Де-не-де попадалися якісь знайомі: він вітався з ними, перекидався кількома словами і уривав розмову, немов якась думка бентежила його і гнала наперед. Зате в купе під час їзди він мовчав і навіть пробував дрімати, хоч, очевидячки, силував себе жмурити очі і сидіти недвижно, а по якійсь хвилі знов схапувався. Син балакав до нього, оповідав щось по-мадярськи; пан З. слухав його, всміхався, та й тут видно було, що силується цікавитися синовими словами, а якийсь непереможний неспокій гризе його в душі.

Вже була десята година. Ми наближалися до Саторалія— Уйгелі, коли, втім, на маленькій стації, саме перед тим містом, пан З., вибігши на перон двірця, нараз почав когось голосно вітати, обіймати і щось з ним живо говорити. Панич, що лишився був у купе і відти глядів на перон, зараз пізнав, хто се.

— Боже, се наш Янош! — скрикнув він. — А він що тут робить?

Я був цікавий побачити сього вихваленого мадяра чистої раси, та на пероні, де стояв пан З. з Яношем, було вже досить темно. Одначе мені не довго прийшлося ждати: за кілька хвиль пан З., пхаючи Яноша наперед себе, явився в купе засапаний, розрадуваний.

— Представ собі, Лайош,— кричав пан З. по-німецьки до свого сина (тільки тепер я дізнався, що молодому З. на ім'я Лайош), — виходжу на стацію і кого там застаю? Нашого Яноша! Отсе, панове, той Янош, про котрого ми говорили,— мовив пан З., обертаючися до нас.

Поки панич вітався з Яношем,— не надто сердечно, та все-таки чемно,— ми мали нагоду придивитися йому ближче. Се був хлопиця величезного росту, плечі, як двері, руки, як лопати, правдивий колос. Волосся чорне, як смола, чорні очі й білі, як чеснок, зуби, котрі він, усміхаючись, показував майже всі, надавали його фізіономії якийсь вираз дикості й жорстокості, котрого не міг злагодити той усміх, схожий на усміх негра. Постать його справді видавалася типовою, але далеко більше циганською, ніж мадярською. Тільки чорні вуси, загострені, мов два шила, і підкручені вгору, і мадярський національний стрій чинили його подібним до мадяра.

— Ну, бачите, панове, що значить чиста раса!— кричав пан З. до нас, коли поїзд рушив. — Чи інший слуга, не расовий мадяр, міг би на щось подібного здобутися? Зустрічаю Яноша на пероні на такій стації, де ніколи його не надіявся. "Янош,— питаю,— а ти що тут робиш?" — "На вас чекаю". — "На мене? Та тут?" — "Виїхав з повозом до стації, лишив там повіз з візником, а сам поїхав напротив вас до Саторалія-Уйгелі, а не заставши вас там, прийшов вечором аж сюди пішки". Чуєте? Пішки прийшов! "Як же ти знав, що я їду?" — "Як знав? Серце чуло. Так тужно на душі зробилося, мов раз у раз хтось шептав: "Янош, їдь! Янош, їдь! Сьогодні пан приїде!" Се його власні слова! І то слуга, лакей! Де є в світі такий слуга? Хто, крім родовитого, расового мадяра, може бути таким слугою?

Янош під час того виливу панських слів стояв мов стовп коло дверей купе і не зводив очей з уст пана З. Очевидно було, що слів його, говорених по-німецьки, він не розумів ані в зуб, а тільки якимсь механічним способом копіював на своїм лиці кождий вираз, чи то сміх, здивування, чи поважний настрій, який бачив на лиці свого пана. І все те

чинилося у нього так природно, так само собою, що неможливо було й подумати про якусь комедію.

— То пан Янош не вміє по-німецьки? — запитав комівояжер, звернений напів до Яноша, а напів до пана З. Янош навіть не зирнув на нього і не зводив ока зі свого пана.

— Ані словечка не вміє! — промовив пан З. — Та куди йому! Виріс на пустях, пасучи коні! Ще перед двома роками був, можна сказати, дикун, дитя природи, а нині в жаднім салоні не повстидається, пісні складає, на гітарі грає. Пане, то феноменальний чоловік! А вірний мені,— ну, самі бачите, душею прочув мій приїзд. Ні, тільки мадярська нація плодить таких людей, а маючи таких людей, вона може надіятися великої будущини!

Ми були в Саторалія-Уйгелі. Поїзд зупинився. Пан З., попрощавшись з нами, побіг купувати білети для дальшої дороги; Лайош, ще раз стиснувши мою руку, поспішив за батьком; Янош лишився на хвилю, забираючи своїми величезними руками їх пакунки. Коли його пани вийшли з вагона, він усміхнувся своїм широким, людоїдським усміхом і, звільна цідячи слово по слову, з мадярським виговором, сказав:

— Guter Herr! Majnt, Janos versteht nix dajtsch, und Janos versteht olles. Gute Nocht, Herren!*

Мене щось мов у серце шпигнуло від тих слів, мороз пробіг поза спиною. Сам не знаю, як і пощо я схопився, щоб бігти за паном З. і остерегти його. Та вже на платформі вагона я роздумав. Перед чим буду його остерігати? Що йому скажу? Що його Янош розуміє по-німецьки? Ну, і що з того? Хіба се гріх або встид? Я не йшов на дворець, і поїзд наш швидко рушив з місця. На другий день рано я вже був у Львові.

Я не належу до пильних читачів "Pester Lloyd", одинокої угорської газети, яку частіше можна побачити у Львові, та часом беру її до рук. Так

було і в кілька день по моїм приїзді. В наголовку одної статті я побачив назву, зовсім тотожну з назвою мого знайомого з поїзда, котрого я назвав паном З. Я зирнув ще раз і остовпів і в тім остовпінні, не сідаючи, прочитав усю статтю. Се був детальний опис страшної події. Пана З. і його сина замордовано. Тіла їх найшли страшно покалічені. Обставина, що завірений панський лакей Янош день перед тим з візником і конюхом виїхали були насупротив пана, котрий з сином-учеником мав приїхати з Будапешта, і що ті три слуги разом з бричкою пропали безвісті, відразу напровадила на слід убійців. Перешукано панський двір, і показалося, що гроші, цінні папери, срібні й золоті речі, навіть різні документи — все забрано, все пропало. І рабунок, і вбійство сповнені були незвичайно зручно. Нема сумніву, що лакей Янош був перебраним ватажком розбійницької шайки і пішов на службу до пана З. навмисне в тій цілі, щоби з часом загарбати його маєток. Візник і конюх, недавно прийняті до служби, так само, як і Янош, — невідомого походження. Помимо старанних пошукувань, не вдалося властям натрафити на слід злочинців. Тільки в Ниредьгазі віднайдено бричку і коні пана З.

Нема то, як чиста мадярська раса!

* Справедливий боже! (нім.)— Ред.

* Гарна куба! Дякую, пане графе! (нім. діал.) — Ред.

* Пане графе, ви гарна людина, ви шляхетна людина! (нім. діал.) — Ред.

* Indian Reservation—так зовуться в Північній Америці сторони, полишені для диких індіан.

* Добрий пан! Думає, що Янош не розуміє по-німецьки, а Янош розуміє все! Добраніч, панове! (нім. діал.) — Ред.